

TYPES OF PLOTS IN THE STORIES OF T. QAYIPBERGENOV

Sarsenbaev Konisbay Zhaksilik uli

Doctoral student of Nukus state pedagogical institute

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12770671>

ARTICLE INFO

Received: 12th July 2024

Accepted: 17th July 2024

Online: 18th July 2024

KEYWORDS

Story, lyrical digression, author's speech, plot, dialogue, episode, character.

ABSTRACT

This article analyzes the story «Sekretar» and «Muğallimge raxmet» («Thanks to the teacher») by T. Kayipbergenov, people's writer of Uzbekistan and Karakalpakstan.

T.QAYÍPBERGENOV POVESTLERINIŇ SYUJETLIK ÓZGESHELIGI

Sarsenbayev Konisbay Jaksilik uli

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası tayanış doktorantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12770671>

ARTICLE INFO

Received: 12th July 2024

Accepted: 17th July 2024

Online: 18th July 2024

KEYWORDS

Qissa, lirik chekinsh, muallif nutqi, syujet, dialog, epizod, personaj.

ABSTRACT

Maqolada O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq yozuvchisi T.Qayipbergenovning dastlabki «Sekretar» va «Muğallimge raxmet» («Raxmat, muallim!») qissalari tahlil qilingan.

KIRISIW. Syujet – kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı estetikalıq kategorıyası bolıp, ol kórkem dóretiwshiliktiń barlıq túrlerinde ushırasadı. Kórkem shıǵarmalardáǵı syujet arqalı pútın turmıslıq hádiyseler, belgili bir jámiyetlik qarama-qarsılıq waqıyalar bir-biri menen baylanıslı túrde súwretlenedi. Ásirese, shıǵarma syujetinde jámiyetimizde júz bergen kelispewshilikler, hár qanday qarama-qarsılıqlardıń rawajlanıwınıń ashıp beriliwi hám de onıń aqıbetleriniń súwretleniwi hám de bul jaǵdaylardıń sheshiliwi oǵada áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Izertlew metodologiyası: Kórkem shıǵarmadáǵı turmıslıq waqıyalardıń súwretleniwine qaray hár qıylı syujet tipleriniń qollanılatuǵını belgili. Bul másele boyınsha, yaǵnıy, syujet tipleri, onıń ózgeshelikleri haqqında dúnya ádebiyattanıw iliminde ilimpazlar tárepinen hár qıylı pikirler bildirilgen. Atap aytqanda, rus ilimpazları G.Pospelov[9.204] hám V.Xalizevler[14.87] syujetti eki tipke, yaǵnıy, xronikalıq hám koncentrlık syujetke bólip qarastıradı.

Ózbek ádebiyatınıw iliminde A.Rahimov syujettiń tórt tipin, yaǵnıy, xronikalıq syujet, koncentrlık syujet, retrospektivlik syujet hám associativlik syujet tipleriniń bar ekenligin ózbek romanlarındaqı syujetlik ózgeshelikler tiykarında atap kórsetedi[7.12]. Ádebiyatshı E.Xudayberdiev joqarıda atı atalǵan tórt syujet tipine qosımsha sintetikalıq syujet tipin, yaǵnıy, birlesken tárizli syujetti qosadı[15.80].

Qaraqalpaq ádebiyatınıw iliminde Q.Kamalov qaraqalpaq povestleri boyınsha izertlewlerinde syujetti konflikt penen baylanıstırıp kórsetse[4.8], P.Nurjanov qaraqalpaq romanlarındaqı syujetlik baǵdarlardı tariyxıy, zamanagóy hám fantastikalıq syujetlerdiń tiykarında qarastıradı[6].

J.Saǵıydullaeva XX ásirdeń 1980-jıllarındaqı qaraqalpaq jazıwshılarınıń povestleriniń janrlıq-stillik ózgesheliklerin izertlewlerinde retrospektiv syujet tipin psixologiyalıq súwretlew menen baylanıstırıp kórsetse[13.79], al, Z.Ktaybekova gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq gúrrińlerinde syujettiń úsh tipi: xronikalıq, koncentrlık hám retrospektivlik syujet qollanǵanlıǵın kórsetip ótedi[5.69]. Degen menen, qaraqalpaq povestleri boyınsha basqada izertlewlerdi alıp qaraǵanımda T.Qayıpbergenov povestlerinde qollanılǵan syujet tipleri haqqında arnawlı túrde sóz etilmegenligin kóremiz. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, T.Qayıpbergenovtıń povestlerinde qollanılǵan syujetlik ózgesheliklerdi hár tárepleme izertlewler jazıwshı sheberligin ashıwda áhmiyetli rol atqaratuǵını anıq.

Izertlew hám nátiyjeler: Hár qanday kórkem shıǵarma syujetinde adamlar arasında qarama-qarsılıqlar, olardıń óz ara baylanısları, qaharman xarakterleriniń qalıplesiw hám rawajlanıw barısı ayqın kózge taslanadı. Ilimpaz A.Rahimov syujetke tómendegishe anıqlama beredi: «syujet bul kórkem shıǵarmadaqı waqıyalar hám tuyǵılar aǵımı, xarakterler hám qarama-qarsılıqlardıń rawajlanıwı tariyxı, súwretlenip atırǵan hádiyselerge jazıwshı múnásibetiniń tolıq ashılıwı»[8.40]. Demek, jazıwshılar óz shıǵarmalarındaqı syujetke ózi jasaǵan dáwirdegi waqıyalardı yaki uzaq ótmish hádiyselerin yamasa jámiyetlik qarama-qarsılıqlı turmıslıq máselelerdi tiykar etip, tańlap alıwı múmkin. Qaraqalpaq ádebiyatında kóplegen talantlı jazıwshılar óz shıǵarmalarınıń syujetinde, usınday jámiyetlik-tariyxıy mazmundaqı waqıyalardı sáwlelendiriw arqalı roman, povest, gúrrińlerin dóretti.

Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenov óz shıǵarmalarında, sonıń ishinde, povestleriniń syujetinde dáwir shınlıǵın ashıp beriwde, jámiyetlik turmıs waqıyaların kórkem sáwlelendiriwde, adamlar arasındaqı ózara qatnaslardı súwretlewde hám xarakterlerdi rawajlandırıwda ózine tán kórkem sheberlikke iye boldı. Bunday ózgesheliklerdi onıń hár qıylı jılları dóretken povestlerindegi turmıs haqıyqatlıǵı menen qaharmanlar táǵdirin kórkem sáwlelendiriwdegi jeke stillik ózgeshelikleri ayqın sıpatlap beredi. Ásirese, avtor óz povestlerinde jámiyetkegi hám adamlar arasındaqı qarama-qarsılıqlı hádiyselerdi hár qıylı kórinislerde hám hár túrli syujet tipleri járdeminde kórkem súwretlep bere alǵan. Nátiyjede, jazıwshı syujet jaratıwda óziniń jeke stillik izleniwshiligine erise alǵan.

Kórkem shıǵarmada syujet hám shıǵarma mazmunınan kelip shıqqan ideya bas qaharmannıń átirapındaqı waqıyalar tiykarında ashıladı.

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń dóretiwsiliginde turmıs waqıyaların súwretlew usılına qaray «Sekretar», «Muǵallimge raxmet» povestlerin xronikalıq syujet, «Suwıq tamshı»,

«Uyqısız tünler» povestlerin koncentrlık syujetke, «Tánha ózińe málim sır» povestin retrospektivlik, «Qara dápter» povesti asociativlik syujetke tiykarlanıp jazılǵanlıǵın kóremiz.

Jazıwshınıń dáslepki «Sekretar» povestinde ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi mektep oqıwshılarınıń turmısı epikalıq usılda sáwlelenedi. Povest waqıyaları bas qaharman Atamurattıń átirapında ashıp beriledi.

«Xronikalıq syujette waqıya tariyxıy hám logikalıq jaqtan izbe-izlikte kórsetilse»[15.80], T.Qayıpbergenovtıń «Sekretar» povestinde de urıs dáwirindegi awıl xalqınıń hám mektep oqıwshılarınıń turmıslıq turmısı xronikalıq syujet tiykarında, izbe-izlik penen súwretlenedi. «Xronikalıq syujette waqıyalar arasında waqıtlıq qatnas jetekshilik etetuǵın bolsa»[12.290] povestte de urıs dáwirindegi waqıyalar keń epikalıq planda súwretlenip, tiykarǵı syujetke járdemshi syujet liniyaları da kirgizilip, nátiyjede, úlken turmıslıq hádiyselerdiń ashılıw imkanıyatı jaratıladı.

«Muǵallıme raxmet» povesti de xronikalıq syujet negizinde qurılǵan. Jazıwshınıń bul povesti temasınan kórinip turǵanıday, bilimlendiriw máselesine arnalǵan. Shıǵarmada jańa húkimet mektepleriniń payda bolıwı, Qaraqalpaqstandaǵı bilimlendiriw máselesi, jańasha oqıtıw usılları, xalıqtı ǵalaba sawatlandırıwda elimizge dáslepki muǵallımniń keliwi, olardıń xalıq ushın pidákerlik xızmetleri, balalardı sawatlandırıwdaǵı mashaqatlı isleri hám t.b. turmıslıq waqıyalar negizinde, izbe-iz túrde tásirli túrde, kórkem obrazlı etip sáwlelengen.

Avtor waqıyalardı xronologiyalıq usılda bayanlawda shıǵarma qaharmanlarınıń xarakterlik ózgeshelikleri menen ishki psixologiyalıq keshirmelerin ashıp beriwde dialog hám monologlardan, peyzajlıq súwretlewler menen kórkem detallardan sheberlik penen paydalanıp otıradı. Professor S.Bahadırova avtordıń dialogtan paydalanıwdaǵı sheberligi haqqında: «Jazıwshı dialogtı qaharman xarakterin ashıwǵa onı keńeytip ǵana qalmastan, al shıǵarmanıń syujetiniń rawajlanıw dinamikasındaǵı ornın kúsheytken»[1.150], – dep jazadı.

«Xronikalıq syujette waqıyalar arasında waqıt múnásibeti (A waqıya júz bergen soń, B waqıya júz beredi) jetekshilik etse, koncentrlık syujet waqıyaları sebep-nátiyje múnásibeti (A waqıya júz bergeni ushın, B waqıya júz beredi) jetekshilik qıladı»[16.103].

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Suwıq tamshı» hám «Uyqısız tünler» povestleri usınday koncentrlık syujet negizine qurılǵan shıǵarmalar qatarına kiredi.

Kamal berip ketken qos dápterde povest qaharmanınıń ómirge degen kózqarasları menen xarakterlik ózgeshelikleri kúndelik dápterde sáwlelenedi. Kamaldıń anası Gúljan pochталon, ózi etikshilik etip kún keshiredi. Ákesi Jamal urısta dushpan tárepke ótip ketip, satqınlıq etken, jáne «anonimshik» jalaxor arzagóy bolǵanlıǵı ushın Kamal júdá tómenshik, natıq jigit bolıp erjetedi. Klaslası Ómirbaydıń: «– Áy, aqmaq, meniń ákemdi qamatqan seniń ákeń eken ǵoy! Haramnıń balası!»[10.208] – degenine arlanıp, ómirden birotala waz keshiw niyetinde, «Satqınnıń bir tamshı qanının dóregen qumalaq. Maǵan ómir súriwdiń ne keregi bar?»[10.207] degen oy menen qarnına pıshaq urıp, ózin-ózi jaraqatlap, emlewxanaǵa túsedı. Jaqsı adamlardıń járdeminde Kamal tiri qaladı.

T.Qayıpbergenovtıń «Uyqısız tünler» povesti de koncentrlık syujet negizine qurılǵan. Povest syujetindegi waqıyalar urısta ata-anasınan ayrılıp, bir kózi gúlli bolǵan jetim qız Gúlzardıń tilinen bayanlanadı.

Koncentrlilik syujette bir turmishliq jaǵday aldınǵa shıǵıp, keyingi waqıyalar da usı waqıya liniyası átirapında sáwlelenedi. Bunday syujet waqıyaları arasında sebep-nátıyje qatnası yetekshilik etedi. Povesttegi syujet «qanday da bir turmishliq jaǵdayǵa asıqpastan izertlew imkanın beredi»[14.88].

T.Qayıpbergenovtıń «Uyqsız tınler» povestindegi waqıyalar da Gúlzardıń biraz jıllar ótkennen soń ózin ólimnen qutqarǵan qaraqalpaq soldatın izlewı, hár qanday qıyınshılıqtı jeńiw jolındaǵı gúresleri tiykarında ashıladi. Shıǵarmadaǵı waqıyalar epizodtan-epizodqa ótken sayın rawajlanıp, usı jaǵdaylarda tiykarǵı qaharmannıń, yaǵnıy, Gúlzardıń xarakteri qalıplesip, oqıwshınıń kóz aldında janlı sáwlelenedi.

«Retrospekciyanıń tiykarǵı wazıypaları personajdıń ótmish turmısı, táriypi, onıń minez-qulqın anlaw hám bahalaw, ótmish waqıyaları tiykarında qaharmanlardıń házirgi ómirine tásir ótkeriw hám onı sol sebepli de waqıyalardıń rawajlanıwın jáne de kúsheytıw»[17.132] den ibarat.

T.Qayıpbergenovtıń «Tánha ózińe málim sır» povestiniń waqıyaları shıǵarmanıń baslı qaharmanı Perixannıń átirapında júz beredi. Shıǵarmadaǵı waqıyalar erte báhár ayında bolıp ótedi. Kewli quwanışqa tolıp-tasıp, qızı Svetlananıń toyına kiyatırǵan baxıtlı ana Perixan avtobusta qasındaǵı jolawshılar menen ángimelesip, tez arada qalaǵa jetip keledi. Awıldan alıp kiyatırǵan qaltasın arqalap, taksige minip, qızınıń kvartirasına kelse, kvartira iyesi – kempirden qızınıń bul jerden shıǵıp ketkenin esitip, kewli tınıshsızlanadı. Sol waqıtta qızı Svetlana da jetip kelip, anası menen kórisip, jańa úyine mirát etedi. Sonsha jerden qızınıń toyına qoy soyıp ákelgen anası, qaltanı arqalap, biyik jaydıń besinshi qabatına zorǵa kóteriledi. Suwıq suwǵa juwınıp shıqqan Perixan biraz ózine kelgennen soń, tósestirip qoyılǵan bólmege kirip, jaydaǵı tórgi diywalǵa ildirilgen súwretlerdi hám olardıń qatarında iyinlikke ildirilgen aydınlı kóylekti kózi shalǵanı máttal, «Sorım!!!» dewi menen dus tómenine jıǵıladı. Perixan óziniń sharshaǵanın bánelep, ózine kelgenshe ústine hesh kimdi kirgizbewdi qızınan ótinish etip, mańlayın tasqa urıp, azǵantay bası meń-zeń bolıp, óziniń ótken ómir jolın, jaslıǵın kóz aldına eleslete baslaydı. onnan keyingi povest syujetindegi waqıyalarınıń bárinde Perixannıń ótmish táǵdirin kóz aldına elesletiwleri, eske túsiriwleri hám ishki monologları arqalı sáwlelenedi. Perixan kórpe astında búrkenip jatıp, bir tınnıń ishinde hár bir máwrıttı óziniń ótmish táǵdiri menen házirgi basınan keshirip atırǵan waqıyalardı oylap tolǵanadı. Usılayınsha povesttegi barlıq waqıyalar bas qaharman Perixannıń oy-sezimleri arqalı ashıp beriledi.

Shıǵarmadaǵı tiykarǵı sáwlelenip atırǵan waqıyalar toqtatılıp, qaharmannıń ótmishi, yaǵnıy, izge qaytıwı – retrospektivlik syujettiń tiykarın quraytuǵın bolsa, bunday syujet tipi bir qansha quramalı bolıp keledi. «Tánha ózińe málim sır» povestinde de jazıwshı qaharmannıń tek ótmish táǵdirin súwretlew menen sheklenip qalmastan, qaharmanlardıń ishki keshirmelerin tereńirek sáwlelendiriwge erisedi.

Retrospektivlik syujette shıǵarma syujetindegi liniyalar tiykarǵı syujet liniyasına baylanıslı bolmaǵan waqıyalardı da óz ishine alıwı múmkin. Mısalı, shıǵarma qaharmanınıń ótmishinen bir kórinis, gúrriń ishinde gúrriń, qosımsha ángimeler arqalı da waqıyalar mazmunına anıqlıq kirgizilip barıladı.

Адебиётши Т.Бобоев: «Кóркem шıǵarmada associativ syujet tipi de kózge taslanadı. Bunda kórkem syujetler sap associaciya negizine qurıladı, syujetti waqıya-hádiyselerdiń rawajlanıwı emes, al, qaharmanlardıń qálbinde júz berip atırǵan ruwxıy keshirmeler payda etedi. Kórkem shıǵarma syujetiniń bul tipi «associativ syujet» dep júritiledi»[2.124], – degen pikir bildirse, al, D.Quranov associativ syujetke tómendegishe anıqlama beredi: «obektiv súwretlew menen birge subektiv sezim-tuyǵılar, eske túsiriwler, túsiniwler de sáwlelendiretuǵın, psixologizmge tayanǵan syujet, ishki keshirmeler, oy hám sezimlerde syujette orın aladı»[11.124]. Demek, kórkem shıǵarmada tek ǵana insanlardıń ómiri súwretlenip ǵana qalmastan, onıń ishki keshirmeleri, oy-qıyalları, túsiniwleri, sonıń menen birge, átirapında júz berip atırǵan hádiyselerge qatnası jetekshilik etedi.

T.Qayıpbergenovtıń «Qara dápter» povestinde qaharmanlardıń ishki dúnyasın ashıp beriwge, olardıń psixologiyasında júz berip atırǵan ózgerislerdi sáwlelendiriwge dıqqat itibar qaratadı. Povesttiń syujetinde ózinen jigirma jas úlken Embergenge ashıq bolıp qalǵan jas qız Ayshaniń taǵdiri hám onıń pák muhabbatı sáwlelengen. Avtor tárepinen bul povestke «Muhabbat ǵázzeli» degen aydar taǵılǵan. J.Esenov bul povestke, «jańashılıǵı zor, ideyalıq-tematikalıq, syujetlik konfliktlik, kompoziciyalıq qásiyetleri qospalı dóretpe»[3.102], – dep baha beredi.

Juwmaq: Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı T.Qayıpbergenov biz sóz etip ótken povestleriniń syujetindegi waqıyalardı bayanlawda, insan taǵdirin súwretlewde, qaharmannıń psixologiyasın hár tárepleme tereń ashıp beriwde bir neshe syujet tiplerinen sheber paydalanıw arqalı olardıń ruwxıy dúnyasına tereń kirip barıp tallawǵa erisken. Nátiyjede, jazıwshı povestlerin hár qanday kitap oqıwshısında úlken qızıǵıwshılıq oyanıp, estetikalıq zawıq baǵıshlaǵanlıǵı sózsiz.

References:

1. Баҳадырова С. Роман ҳам дәўир. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. – Б.150.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. - Б. 124.
3. Есенов Ж. Талант қудиретин есле, ямаса «Қара дәптер»диң ҳақыйқатлығы //Әмиўдәррия, 2002, №5. – Б. 102.
4. Камалов Қ. Қарақалпақ повести (Жанрдың эволюциясы). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. Б. 8.
5. Ктайбекова З. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ гүрриңлериниң поэтикасы: Филол. илим. филос. докт. (PhD) ...дисс.. – Нөкис, 2021. – Б. 69.
6. Нуржанов П. Ҳәзирги қарақалпақ романы (сюжет ҳам конфликт поэтикасы). – Нөкис: Билим, 2009.
7. Раҳимов А. Ўзбек романи поэтикаси (сюжет ва конфликт): Филол. фанлари д-ри дисс... автореф. – Ташкент: 1993. – Б.12.
8. Раҳимов А. Роман санъати. – Фарғона, 2001. – Б. 40.
9. Пospelов Г. Введение в литературоведение. – Москва: Высшая школа, 1988. – 204 с.
10. Қайыпбергенов Т. Суўық тамшы // Қайыпбергенов Т. Повестьлер. – Нөкис: Билим, 2018.

11. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. - Б. 124.
12. Қуронов Д., Мамажанов З., Шеролиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.290.
13. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. – Б.79.
14. Хализев В. Драма как явление искусства. – Москва: Высшая школа, 1978. – 87 с.
15. Худайбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б.80.
16. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. -B.103
17. Sayfuddinova N. Sarvqomat dilbarim asari syujet tizimida retrospeksiya usuli: // FarDU Ilmiy xabarlari. 2022, №4. – B. 132.